

UOT 913.911.2

GİLANÇAY HİDRONİMİNİN, ORDUBAD VƏ ŞƏRUR OYKONİMLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI

M.Ə.ZEYNALOVA
Bakı Dövlət Universiteti
fidaliyeva@rambler.ru

Məqalədə Gilançay hidroniminin, Ordubad və Şərur oykoniminin mənşəyi haqqında maraqlı fikirlər və mülahizələr göstərilir. Müxtəlif variantda müxtəlif maraqlı fikirlər, alimlərin irəli sürdüyü elmi izahlarla və elmi faktlarla bağlı bir mövzuya toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Gilançay hidronimi, Ordubad oykonimi, Şərur oykonimi, Naxçıvan, toponim.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının və Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olmaqla kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsini tutur, ümumi ərazisi 5,5 min km². Müxtəlif dövr ərzində xalqımızın başına gətirilən kəşməkəşli dövrlər nəticəsində doğma vətənimizin cənubi və şimali Azərbaycan adı ilə iki parçaya bölünərək uzun illər Rus imperiyasının himayəsi altında yaşamağa məcbur olmuş, aparılan qərəzli siyasətin nəticəsində Naxçıvan Azərbaycan Respublikasının indiki ərazisindən ayrı düşmüşdür. Belə ki, Naxçıvanın Göyçə Mahalı və Zəngəzur ərazisi zorla Azərbaycandan qoparılib Ermənistana qatılmışdır.

Naxçıvan ərazisi zəngin hidronimik sistemə malikdir. Naxçıvanın hidronimləri zəngin xüsusiyyətlərə malik olub, mənə və qrammatik formalarına dilçilik-semantik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Hesablamalara görə ümumi uzunluğu 18 min km² olan təqribən 400-dən artıq böyük və kiçik çay vardır (4, 172).

Gilançay adının etimologiyası. Naxçıvan regionunun ən böyük çayı, Arazın sol qolu olan Gilançay Ordubad rayonunun ərazisindən axır. Boğazyur və Qazanlıq dərə çaylarının birləşməsindən əmələ gələn bu çay həmin çayların Cadarsu ilə birləşən hissəsinə qədər Əyriçay adlanır. Gilançay Ordubad rayonunun bir çox kəndlərinin ərazisindən: Xaraba Gilan, Baş Dizə, Sabir Dizə, Yuxarı Aza və Aşağı Aza kəndlərindən keçərək Araz çayına tökülür. Çayın formalaşmasında onun əsas qolları Saqqrasu, Parağaçay, Nəsirvazçay və Zırdaçay mühüm rol oynayır.

Yerli əhəlinin Gilançay adı haqqında belə bir xalq etimologiyası vardır. Guya gilən sözü gil sözü ilə əlaqədar yaranmışdır. Məncə bu sözün çay adının etimologiyası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Professor Adil Bağirov Gilan hidronimini Gilan sözündən yaranmasını qeyd edir. Müəllif elmi faktlarla tarixi qaynaqlara əsaslanaraq yazır ki, Gilan ən qədim toponimlərdən biridir. Bu sözlə bağlı Naxçıvan ərazisində Gilançay kəndi, Gilançay çayı, Xaraba Gilan (qədim şəhər yeri) və İranda Gilan şəhəri adlı onomastik vahidlər mövcuddur. Mənə elə gəlir ki, Gilan hidronimi, Gilançay yaşayış məntəqəsi və Xaraba Gilan şəhər xarabalığının adı ilə bilavasitə eynidir (7, 26).

Yerli əhalinin Gilan şəhər xarabalığı haqda söylədiyi rəvayətlərin birində söylənir ki, «Gilan dövrünün inkişaf etmiş strateji baxımdan ən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş şəhərlərindən biri olmuşdur. Eramızdan əvvəl Makedoniyalı İsgəndər çar hökmdarı Dara ilə döyüş zamanı bu şəhəri də xarabazara çevirmişdir. Hazırda el arasında gəzən «Xaraba Gilan, abadsan bərbad» ifadəsi həmin hadisələri əfsanələrlə yaşatsa da, şəhər və onun adı haqqında heç nə demir.

Belə bir rəvayət də vardır ki, Makedoniyalı İsgəndərin zülmündən qurtaran Gilanlıların bir hissəsi İrana qaçmış və orada eyniadlı Gilan şəhərinin bünövrəsini qoymuşlar (6).

Tarixi qaynaqları izlədikdə bu qədim çay adının bir çox yazılış variantları olmuşdur: Gilan, Giran, Gilin, Giran, Gelan, Gulan və s. Həmin çay adlarına bir çox türk dünyası ölkələrində də təsadüf olunur (19, 73-75).

Bizim eradan çox-çox əvvəllər hələ antik dövrdə mövcud olan Gilan şəhəri orta əsrlərdə Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərindən birinə çevrilmiş və tranzit şəhər simvolunu daşımış, VIII-IX əsrlərdə canlanma dövrü keçmiş və XVI əsrdə dağılmışdır (2).

Gilançay adının etimologiyası haqda çoxlu fikirlər mövcuddur. Akademik Ağamusa Axundov bu çay adının «gilli yer», «gil yeri» mənasında olmasını qeyd edir (1, 15).

Ağamusa Axundovdan fərqli olaraq tədqiqatçı İ.Hüseynov akademik B.B.Bartolda istinad edərək belə bir fikir irəli sürür ki, Gilan coğrafi adı vaxtilə Azərbaycan məmləkətindən qədim dövlətlərin ərazisində məskunlaşmış gel (qel tayfalarının adı ilə bağlı olaraq) yaranmışdır (11, 53). Həqiqətən də Gellər Qafqaz Albaniyasının avtohton xalqlarından biri olmuşdur.

Müəllifin bu fikrini (yəni gellərin qədim Azərbaycan etnonimi olmasını) tarixi mənbələr və professor Z.İ.Yampolski də təsdiqləmişdir (21, 25-26).

Bizə elə gəlir ki, Gilan sözü «gil» və «an» topo komponentlərindən ibarətdir. Burada Gil qədim Azərbaycan dilində tayfa adı, «an» donluğu isə İran toponimiyasında «yer», «məkan» və «cəm»-lik mənaları bildirən şəkilçidir.

Deməli, «Gilan» sözü «Gellərin yurdu», «gellərin məkanı» anlayışını bildirir.

Bununla bağlı demək mümkündür ki, Gilan hidronimi və yaxud eyniadlı oykonimi Gilan etnonimi əsasında formalaşmışdır.

Ordubad oykoniminin mənşəyi. Ordubad Naxçıvan Muxtar Respublikası tərkibində rayon mərkəzidir. Öz gözəlliyi, abı-havası, təbii sərvətləri, meyvəsi özünə məxsus tarixi maddi-mədəni abidələri ilə, qədim tikililəri ilə tikilmiş yaşayış məskənidir. Bu ərazi Zəngəzur silsiləsinin ətəyində yerləşən unikal bir sahədir.

Ordubad 1590-cı ildə qəza mərkəzi olub və bu ərazi Azadçıran, Şorlut və

Dərənüzgüt kimi nahiyələrə bölünüb (11, 179).

XVIII əsrin ikinci yarısında Ordubad Naxçıvan xanlığının tərkibində mahal mərkəzi, XIX əsrdə isə əsas şəhərlərdən biri olub. Ordubad 1926-cı ildən dairə, 1930-cu ildən isə rayon mərkəzi olub, 1963-cü ildə rayon mərkəzi kimi ləğv edilərək Culfa rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilib və 1965-ci ildə yenidən buraya rayon statusu verilib. Ordubad rayonu İran İslam Respublikası, Ermənistan və Culfa rayonu ilə həmsərhəddir.

Rayon ərazisi 972 km²-dir. Burada 1 şəhər, 3 qəsəbə, 43 kənd mövcuddur.

Ordubad coğrafi adı qədim paleotoponimlərdən biridir. Bir çox qaynaqlarda bu baxımdan türk, fars, gürcü, erməni və Avropa mənbələrində Ordubad haqqında məlumat verilir və Ordubadın adına ilk dəfə VII əsr yazılı mənbələrində rast gəlinəndi qeyd edilir. Tarixi qaynaqlarda Ordubadın adı tez-tez xatırlanır, ancaq çox maraqlıdır ki, bu toponimin mənşəyi haqqında yekdil bir fikir söylənilmir. Amma yerli xalq rəvayətlərində bəzi mülahizələr söylənilir. Ordubadın yaşı yüzdən keçmiş qocaman sakinləri belə bir xalq rəvayəti söyləyir: Guya əhalinin söyləməsinə görə buranın ilk sakinlərindən biri «ordu batıq» adlı adam sakin olduğundan salınan kənd də Ordubad adlandırılmışdır. Əlbəttə, bu mənə fərziyyə xarakterində bir mülahizədir (15). Başqa xalq etimologiyasına görə bu ad «ordu» və «bat» yəni ordunun baxdığı yer «bad da ordu və abad» ordunun abad etdiyi yer mənalarında açıqlanır və bu cür mübahisəli fikirlər elmi ədəbiyyatda da özünə yer tapır. Tədqiqatçılar bu adı qədim türk dillərində «xan düşərgəsi», «iqamətgah», «qərargah» və s. mənalarında işlədilən «ordu» və «abad» (yaşayış məntəqəsi, kənd) sözlərinin birləşməsindən yarandığını irəli sürürlər (17, 176).

Qədim türk dillərində ordu sözü «xaqanın yaşadığı yer, mərkəz» mənasında açıqlanır. Həmdulla Qəzvini şəhərin adını Ordubad, XVI əsr alman alimi, diplomat və səyyahı Adam Oleari isə oyoknimi Ordubat şəklində yazır. Ancaq coğrafi adın mənşəyinə toxunmurlar.

Dilçi alim Ağaməli Həsənov və professor Q.Qeybullayevin fikrincə, «Ordubad» sözü türk mənşəli «ordu» və fars mənşəli «abad» komponentləri əsasında yaranmış hibrid addır (14, 11-13). Bu coğrafi adı məşhur dilçi, professor Tofiq Əhmədov və Ə.Fərəcov «xan qərargahının olduğu yer», «düşüdü yeri»; Nəbi Nəbiyev «Ordubad» sözünün mənası «ordu tərəfindən tikilən, əsası qoyulan yer» deməkdir. Bəziləri bunun «ordu batan» mənasında olduğu fikrini də irəli sürürlər (9, 20).

Tədqiqatçılardan M.Novruzov bu coğrafi adın mənasını «xanın iqamətgahı, yerləşən yer, paytaxt» mənasında izah edir. Ancaq bu müəlliflərdən fərqli olaraq Ə.Fərzəli toponimin mənşəyini Atropat Atropatena sözündə görür (13). Burada söhbət güman edildiyi kimi sadəcə ordu (qoşun adından-ucalığından yox, bilavasitə «od ucalığından») gedir. Yəni Obad-Otbad, Atbad, Oribad-Ord/hi/bat, Ortbad – Atrapad-Atropat kimi bir inkişaf yolu keçmiş və bildiyimiz «Ordubad» şəklində tarixə düşmüşdür.

Göründüyü kimi müxtəlif söz və ifadələrlə deyilməsinə baxmayaraq tədqiqatçıların əksəriyyəti bu toponimin açılmasına eyni mövqeydən yanaşır, yəni sözün daha çox «xanın iqamətgahı, ordunun yerləşdiyi ərazi, düşərgə

yeri, ordunun batırdığı yer, abad etdiyi yer» başqa anlamda işləndiyini vurğulayırlar. Biz də bu fikirlərlə razıyıq, ancaq belə güman edirik ki, tədqiqatçıların araşdırmalarında toponimin «bad» topokomponenti tam şəkildə açıqlanmışdır, «bad» sözünün konkret məna çaları göstərilmişdir (10, 53).

Məlumdur ki, «bad»-ın çoxmənalı topokomponent olması bizə məlumdur. Belə ki, bu söz «külək, ocaq yeri, divar, təndirin badı» mənalarında işlənir. Bəlkə də belə güman etmək olar ki, Ordubadın yerləşdiyi ərazinin relyef quruluşu hər tərəfdən dağlıqla əhatə olunub, kənarlarına «bad» (divar) çəkildiyinə görə belə ad verilmişdir. Ancaq güman edirik ki, «bad» sözü bu anlamda, bu coğrafi adın məna açımına kömək etmir (16). Fikrimizcə, Ordubad toponiminin komponentlərindən bad, bad hissəsi qədim türk dillərində batur sözünün topomorfoloji transformasiyaya uğramış şəkildir (7). Bu söz xanın iqamətgahı – sarayı mənasını bildirən ordu sözü ilə birləşərək (ordu+bat/bad) «pəhləvanlar, qəhrəmanlar, bahadırlar, cəsurlar, xanın iqamətgah sarayı mənasını bildirən, bahadırlar xanın sarayı anlamı yaradan Ordubad sözünü meydana gətirmişdir.

«Şəhur»un etimologiyası. Naxçıvan Muxtar vilayətində rayon mərkəzi. Bu yaşayış məntəqəsinin aşağıdakı yazılış variantları: Şəhur, Şəril, Şəhurun, Sirokuz, Sürükün, Səruk, Sirokavan, Sirokubən, Siryükyuz, Sırəkuvəz vardır. Bu yaşayış məntəqəsinin ərazisi qədim yaşayış məskənlərindən biri sayılır. Aparılan arxeoloji tapıntılar sübut edir ki, «bura insanların son buzlaşma dövrünə aid edilir».

Çox qədim tarixə malik olan Şəhur sözünün mənşəyi haqqında müxtəlif xalq etimologiyası həm də elmi baxımdan bir-birinə zidd fikirlər çoxdur. Məsələn, Şəhur sözü həm şəh – ur, yəni «səri sur, kimi həm də şəh-il yəni «sər gələn il, xeyir gətirməyən il» kimi, yaxud «sər» (axşam) tez düşən yer» kimi mənalandırılır.

Şəhur sözünün mənasını daha çox «Kitabi Dədə Qorqud» dastanları ilə əlaqələndirirlər.

Şəhur coğrafi adının etimologiyası haqda prof. Mirəli Seyidov bu toponimin şirad/cıraq/sir qəbilə adı ilə bağlı yarandığını söyləyir (20).

S.Əliyarov bu toponimin Şirokuz sözündən olduğunu qeyd edərək bu coğrafi adın tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif variantlarda yazıldığını göstərmiş və bu barədə yazır: «Sirokuz toponimi mühüm etnotoponimlərdən biridir». Bəzi tədqiqatçılar bir yer adı kimi coğrafi adın protobulqarlarla bir vaxtda Zaqafqaziyaya gəlib yerləşmiş Sırakların adından yaranmasını göstərir. Ola bilsin ki, Sıraklar özləri də protobulqar soyundan imişlər. Sözü tərkibindəki okuz və ya «kuz/guz» komponenti belə bir izah üçün ehtimal ola bilər.

Səfərəli Babayev Şəhur toponimin etimologiyası haqqında olan fikirlərə öz münasibətini bildirərək yazır ki, Şəhur Gürcüstan ərazisindəki Sırak deyil, Naxçıvan Muxtar Respublikasında olan Şəhur düzüdür. Şəhur toponimi də Şaruk qədim türk tayfasının adını özündə əks etdirir (5, 97).

Bu faktlardan məlum olur ki, Şəhur sözünün açıqlanması indi də mübahisəli olaraq qalır. Elə bu səbəbdən də bu toponimin məna çalarlığına rast gəlirik. Bəzi müəlliflərə görə Şəhur Qafqaz mənşəli Şar etnonimindən yaranmışdır. Lakin A.Rəhimov müəllifin bu fikrinə qarşı çıxaraq, Şəhur düzündə belə

tayfanın mövcud olmadığını, Şəhur toponiminin ilk dəfə V əsr mənbələrində, eramızdan əvvəl II əsrə aid hadisələrdən danışılarkən xatırlandığını və Ağrı dağından Ordubadadək Arazın hər iki sahilində yaşayan Midiyalılar və onlara qohum olan elam – kassit tayfalarının dilində – «Şerri – çöl, düzənlik anlayışını bildirdiyini» qeyd edir (22, 11-13).

Müəlliflərdən Ə.Novruzlu və V.Baxşəliyev bu coğrafi adın mənşəyi haqqında yazır: Şəhur sözü şumerlərin bir qolu olan Ur tayfalarının adı ilə əlaqədardır və VII-IV əsrlərdə bu ərazidə türkdilli Şarmat tayfalarının yaşadığını və Şəhur coğrafi adının Şar topokomponentinin həmin Şarmat sözünün şar hissəsi ilə əlaqədar yarandığını ehtimal edirlər. Onların fikrincə şar sözü arxaik formada sar olmuş, sonradan s səsinin ş səsinə keçməsi nəticəsində türkcə şar (rar) və ur sözlərinin birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

Çox maraqlıdır ki, adlarını çəkdiyimiz müəlliflərdən fərqli olaraq Məmməd Elli Şəhur toponiminin mənasını «Nikurta tanrının hünəri» adlı qədim şumer dastanı ilə əlaqələndirir və «Mifi I legendi drevnoqo Dvureçə» (Moskva, 1965) adlı əsərə istinadən qeyd edir ki, şumerlər dastanda təsvir olunan nizəni Şəhur adlandırmışlar. Nizə Şəhur Şərin qara qüvvənin, pisliyin qənimidir. O, səri urub (vurub) öldürür öz yiyəsinə qələbə qazandırır.

M.Elli Azərbaycanın mütəfəkkir alimi Nəsrəddin Tusiyə əsaslanaraq qədim şərqdə Şəhur adlı şeir növü olduğunu da göstərir (16).

Ə.Fərzəli Şəhur coğrafi adını Avestadakı əfsanəvi peyğəmbərin adı Şirvanın adı ilə əlaqədar yarandığını göstərir (13).

Professor Adil Bağırov Şəhur toponimi Solor, Salur tayfa adı ilə bağlı olaraq yaranmasını qeyd edir (6). Bizcə Şəhur coğrafi adı Oğuzlarla bağlı olaraq minlərlə toponimlər yaranmışdır. Çünki Naxçıvan məmləkətində oğuzlarla bağlı çoxlu yer-yurd adları meydana gəlmişdir. Naxçıvanda Oğuz dağı, Oğuz kəndi, Oğuz dərəsi, Oğuz yurdu təpəsi və yüzlərlə oğuzla bağlı toponimlərin olması bizi bu qənaətə gəlməyə məcbur edir.

Şəhur coğrafi adı da oğuzların bu ərazidə vaxtı ilə məskunlaşmasını təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, s.15.
2. Azərbaycan onomastikası problemləri VIII, Bakı, 2000, s.20.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: VII cild, Bakı, 1998, s.172.
4. Babayev S. Naxçıvanda Kitabı-Dədə Qorqud dastanları. Yeni nəşrləri evi, 1999, s.97.
5. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, s.6.
6. Bağırov A. Naxçıvanın hidronimləri. Bakı: Elm, 2000, s.26.
7. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, s. 105.
8. Əliyarov S.S. Üç sözün izi ilə. Azərbaycan jurnalı, 1987, №4, s.173, s.20.
9. Hüseynov L. Ordubad rayonunun etnonimlərilə bağlı onomastik vahidlər. Azərbaycan onomastik problemləri VIII. Bakı, 2000, s. 53.
10. İrəvan əyalətinin dəftəri. Bakı: Elm, 1989, s.179, s.53.
11. Фараджев А.Л. Ордубад. Баку, 1970, s. 47.
12. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yurdu. Bakı: Azər nəşr, 1989, s.13.
13. Гасанов А.Г., Гейбуллаев Г.А. О некоторых ойконимах Нахичеванской АССР (Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas təhsili nazirliyinin elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası) Bakı, 1979, №5, s.11-13.

14. Григорьев В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, s. 35.
15. Məmməd E. Şərur. Elm və həyat, 1985, №12, s.16.
16. Naxçıvan ensiklopediyası. 2-ci cild. Bakı: Azərbaycan MEA-nın nəşri, 2005, s.201-206.
17. Rəhimli A.R. Şərurun paleotoponimləri. Şərur qədim diyardır. Şərur, 1988, s.11-13.
18. Salamzadə Ə., Məmmədov K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan abidələri. Bakı, 1985, s.73-75.
19. Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1989, s.20.
20. Yampolski Z. Qədim Azərbaycan toponimi “gellər” və qanunauyğunluqlar // Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, 1973, s.25-26.
21. Яким-ал Хатави. Иджам ал-Вилдан (Сведения об Азербайджане), Перевод с арабского З.Б.Бунятов и К.Жузе, Баку: Элм, 1983, s.11-13.

ГИДРОНИМЫ ГИЛАНЧАЯ, ОЙКОНИМЫ ОРДУБАДА И ШАРУРА

M.A.ZEYNALOVA

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об этимологии гидронимов Гиланчая, высказываются интересные мысли и версии о происхождении ойконимов Ордубада и Шарура. Рассмотрены различные варианты и мысли многих авторов, были затронуты их научные обоснования и научные факты.

Ключевые слова: гиланчайский гидроним, Ордубадский ойконим, Шарурский ойконим, Нахичеванский топоним.

HYDRONYMS OF GILANCHAY, SETTLEMENT NAMES OF ORDUBAD AND SHARUR

M.A.ZEYNALOVA

SUMMARY

The are interesting opinions and views about the origins of Gilanchay hydronyms and Ordubad Sherur oikonyms in the article.

Key words: Gilanchay hydronyms, Ordubad oikonyms, Sherur oikonyms, Nakhchivan toponyms.

Redaksiyaya daxil oldu: 12.09.2012-ci il.

Çapa imzalandı: 23.10.2012-ci il.